

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД БАТЬКІВ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR PARENTS OF CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

Стаття присвячена дослідженню теоретичних та практичних аспектів психологічного супроводу батьків, які виховують дітей з особливими освітніми потребами. Розглянуто психологічні особливості батьків, які виховують дітей з особливими освітніми потребами. Закцентовано увагу на структурно-функціональних особливостях сім'ї: наростання нервово-психічного та фізичного навантаження на родину в цілому і на окремих її членів; відчуття провини (як батьків, так і дитини); ступінь руйнації буденного життя родини, змінення рольових стереотипів поведінки через фізичні, фінансові та емоційні стрес-фактори; зниження соціально-економічного статусу сім'ї в цілому та її окремих членів через підвищену чутливість до реакцій соціального оточення до проблем, пов'язаних із вихованням дитини з особливими освітніми потребами, та порушенням соціальних зв'язків. Розглянуто суб'єктивні чинники, які ускладнюють адаптаційні процеси і зумовлюють розвиток емоційного вигорання батьків дітей з особливими освітніми потребами: властивості темпераменту (емоційна нестійкість, інтровертованість, тривожність), особистісні характеристики (низький рівень розвитку резильєнтності, негативна самооцінка). Описано процедуру та результати емпіричного дослідження батьків, які виховують дітей з особливими освітніми потребами. Психодіагностичний інструментарій склали: Рейтингова шкала депресії М. Гамільтона (Hamilton Depression Rating Scale (HDRS)), Шкала реактивної та особистісної тривожності Ч. Спілбергера – Ю. Ханіна (State-Trait Anxiety Inventory (STAI)), Методика «Когнітивні особливості суб'єктивного благополуччя (КОСБ-3)», Опитувальник батьківського ставлення до дитини А. Я. Варги і В. В. Століна. На підставі аналізу та узагальнення результатів психодіагностичного вимірювання встановлено переважання легкої (субдепресії) та помірної депресії серед респондентів; високого рівня ситуативної тривожності і середнього рівня особистісної тривожності; переважання низького рівня задоволеності життям; переважання авторитарної гіперсоціалізації. Перспективами подальших досліджень є напрями здійснення психологічного супроводу сімей, що виховують дитину з особливими освітніми потребами.

Ключові слова: дитина з особливими освітніми потребами, психологічні особливості батьків, психологічний супровід, суб'єктивні чинники, емоційні стрес-фактори.

The article is dedicated to the study of theoretical and practical aspects of psychological support for parents raising children with special educational needs. It examines the psychological characteristics of parents raising children with special educational needs. Attention is focused on the structural and functional features of the family: increasing neuro-psychological and physical stress on the family in general and on its individual members; feelings of guilt (both parents and the children); the degree of destruction of the family's daily life, changes in role stereotypes of behavior due to physical, financial, and emotional stress factors; a decrease in the socio-economic status of the family as a whole and its individual members due to elevated sensitivity to the reactions of the social environment to problems associated with raising a child with special educational needs, and the disruption of social relationships. The subjective factors complicating adaptation processes and leading to the development of emotional burnout among parents of children with special educational needs are considered: temperament traits (emotional instability, introversion, anxiety), personal characteristics (low level of resilience development, negative self-esteem). The procedure and results of an empirical study of parents raising children with special educational needs are described. The psychodiagnostic tools included: Hamilton Depression Rating Scale (HDRS), State-Trait Anxiety Inventory (STAI) by C. Spielberger and Y. Khanin, «Cognitive Features of Subjective Well-being» method, Parental Attitude Questionnaire by A. Varga and V. Stoln. Based on the analysis and generalization of the psychodiagnostic measurement results, the predominance of mild (subdepression) and mid depression among respondents was established; high levels of situational anxiety and average levels of personal anxiety; predominance of low life satisfaction levels; prevalence of authoritarian hypersocialization. Future research directions include the implementation of psychological support for families raising a child with special educational needs.

Key words: child with special educational needs, psychological characteristics of parents, psychological support, subjective factors, emotional stress factors.

УДК 373-056.2/3:37.015.3
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.18>

Михайленко О.Ю.
к.психол.н.,
старший викладач кафедри
практичної психології
Криворізький державний
педагогічний університет

Кучер О.В.
магістрантка кафедри
практичної психології
Криворізький державний
педагогічний університет

В умовах глобального реформування сучасної освіти в Україні одним із найбільш актуальних напрямів освітньої діяльності є психологічний супровід сімей, що виховують дитину з особливими освітніми потребами (далі – ООП). Наукова спільнота свідомо того, що сім'я є надважливим інститутом соціалізації дитини, а батьківсько-дитячі стосунки справедливо розглядаються вченими (К. Л. Мілю-

тіна [3], О. О. Івашова [3], О. О. Реброва [7], Т. М. Титаренко, Л. А. Лепіхова [11] та ін.) як потужний ресурс психічного розвитку дитини.

Батьки, що виховують дітей з ООП, живуть у стані постійної тривоги, до якої часто доєднується почуття провини, депресія, розчарування, фрустрація, а іноді й гнів, спричинений невіршваністю проблеми. Разом з тим, надмірне виснаження, втома, сумніви батьків

у спроможності забезпечити дитині з ООП успішну інтеграцію у суспільство стає чинником розвитку синдрому емоційного вигорання [1; 2; 4; 10].

Зокрема, І. Збродська наголошує, що під впливом тривалого стресу й надмірних вимог щодо здійснення батьківських функцій, батьки можуть виснажуватися, переживати батьківське вигорання, яке впливає на їхні особистісні характеристики, стосунки з партнером й, особливо, на дітей, а отже – порушує всю сімейну систему. Симптоматика батьківського вигорання передусім виявляється на фізичному рівні (слабкість, втомлюваність, втрата апетиту, проблеми зі сном тощо), а також на емоційному рівні, про що свідчать дратівливість, схильність до насилля, почуття провини, гнів чи відсторонення, розчарування, низька самооцінка, бажання втечі [2].

Дослідницькі пошуки І. Сухіної [10] показали, що найбільш важливими суб'єктивними чинниками, які ускладнюють адаптаційні процеси і зумовлюють розвиток емоційного вигорання батьків дітей з ООП, є передусім такі: *властивості темпераменту* (високий рівень нейротизму та емоційної реактивності, емоційна нестійкість, тривожність, інтровертованість); *особистісні характеристики* (зовнішній локус контролю, негативна оцінка самоефективності, негативна самооцінка, відсутність самоповаги, низький рівень розвитку резильєнтності та саморегуляції, висока амбіційність, агресивність, прагнення до змагальності, нетерплячість; значна патологічна зануреність у сімейне життя). Відтак узагальнений (типовий) психологічний портрет батьків, які опікуються дитиною з ООП, містить виражену стурбованість, тривожність, недостатній рівень резильєнтності, нестабільність емоційно-почуттєвих переживань, знижену соціальну активність (через побоювання стигматизації).

Мету нашого дослідження вбачаємо в уточненні особистісного профілю батьків дітей з ООП шляхом психодіагностичного вимірювання суб'єктивних характеристик та типів ставлення до дитини. Завданням психодіагностичного етапу дослідження ми вважали окреслення особистісних характеристик батьків дітей з ООП за допомогою стандартизованих психодіагностичних методик. Вибірку дослідження склали 44 особи (батьки, які виховують дітей з ООП): 20 чоловіків та 24 жінки віком 25 – 40 років. Відповідно вибіркова сукупність була сформована рандомно за принципом добровільної згоди респондентів брати участь у дослідженні. Емпіричні дані були отримані шляхом індивідуального опитування респондентів (18 осіб) та за допомогою Google-форми (26 осіб).

Психодіагностичне вимірювання було здійснено за допомогою наступних діагнос-

тичних інструментів: Рейтингова шкала депресії М. Гамільтона (Hamilton Depression Rating Scale (*HDRS*)) [5, с. 78–83]; Шкала реактивної та особистісної тривожності Ч. Спілбергера – Ю. Ханіна (State-Trait Anxiety Inventory (*STAI*)), [6, с. 62–65]; Методика «Когнітивні особливості суб'єктивного благополуччя (КОСБ-3)» (О. Калюк, О. Савченко) [13]; Опитувальник батьківського ставлення до дитини А. Я. Варги і В. В. Століна [11, с. 164–169].

Узагальнення та систематизація результатів вимірювання інтегральних показників рейтингової шкали депресії М. Гамільтона (Hamilton Depression Rating Scale (*HDRS*)) дозволили констатувати переважання легкої та помірної депресії серед респондентів (66% засвідчили переживання такого ступеня ознак депресивного спектру). Аналізуючи дані, виявили переважання у профілі депресивного спектру батьків дітей з ООП показників депресивного настрою (прослідковується у 61% респондентів) і зниження активності (зафіксовано у 41% респондентів) на рівні депресії легкої або помірної виразності. Менш виразними у психологічному симптомокомплексі депресії серед батьків дітей з ООП виявилися наступні ознаки: прояви психічної тривоги (64% респондентів засвідчили дратівливість, зростання занепокоєння з незначних приводів, суб'єктивної напруги, перебільшена тривога та переживання за власне здоров'я і за здоров'я власної дитини), почуття провини або самозасудження (значущість ознаки засвідчили 48% респондентів) та критичне ставлення до власного стану (є відносно значущим у 25% осіб досліджуваної категорії).

Найбільш представленими на рівні легкої або помірної форми виявлення депресії серед респондентів є порушення сну: ранне безсоння – утруднене засинання, середнє безсоння – нестабільний, переривчастий сон або пізнє безсоння (ранні пробудження) і сонливість протягом дня. Цей симптом депресивного профілю виявили 48% батьків, що опікуються дітьми з особливими освітніми потребами, пояснюючи його надмірною турботою про дитину, яка потребує постійного догляду. Прояв загальних соматичних симптомів (важкості у кінцівках, головного і м'язового болю, занепаду сил) на рівні помірної форми депресії констатували 11% респондентів. Менш вираженими були означені: безсоння (у 34% респондентів), порушення психомоторної активності (передусім із загальмованістю – у 29% або ажитацією – у 16% батьків досліджуваної соціальної групи), у 27% респондентів наявні ознаки соматичної тривоги (сухість у роті, задишка, прискорене серцебиття, підвищене потовиділення тощо).

Суголосними виявилися й результати психодіагностичного вимірювання реактивної

(ситуативної) та особистісної тривожності батьків дітей з особливими потребами із використанням Шкали реактивної та особистісної тривожності Ч. Спілбергера – Ю. Ханіна (STAI) [6, с. 62–65]. Вибір фактору тривожності для складання психологічного профілю батьків, які опікуються дітьми з особливими освітніми потребами, зумовлений тим, що тривожність суттєво погіршує психоемоційний стан особистості, посилює невротизацію й соціальну дезадаптованість людини. Тому зрозумілим є тлумачення тривожності як самостійного патогенного фактора [6, с. 11].

Результати психодіагностичного вимірювання показників тривожності батьків, які виховують дітей з ООП, засвідчують переважання високого рівня ситуативної тривожності (у 57% респондентів) і середнього рівня особистісної тривожності (у 48% батьків досліджуваної соціальної групи).

Відповідно до поставлених завдань дослідження нами була використана психодіагностична методика «Когнітивні особливості суб'єктивного благополуччя (КОСБ-3)» (О. Калюк, О. Савченко) [9], спрямована на вимірювання когнітивних компонентів суб'єктивного благополуччя. Вибір даної діагностичної інструменту був зумовлений потребою в уточненні показників психологічного здоров'я батьків дітей із ООП, дослідженні показників усвідомленого суб'єктивного благополуччя. Згідно із твердженням авторів методики О. О. Калюк та О. В. Савченко суб'єктивне благополуччя є «одним з показників успішності та умовою соціально-психологічної адаптації особистості до невизначених ситуацій, нестабільних соціальних відносин» [9, с. 90]. У структурі суб'єктивного благополуччя дослідниці виокремлюють 3 компоненти:

1) емоційний, який відображує показники емоційного комфорту, балансу між частотою позитивних та негативних емоцій;

2) когнітивний, який засвідчує оцінку людиною різних аспектів власного життя, успішності реалізації у різних сферах;

3) поведінковий, який означає адаптаційну функцію життя людини: оволодіння засобами оптимізації власного життя, активності процесу досягнення життєво важливих цілей [8].

Урахування вищезазначених показників ми вважали доцільним у дослідженні характерних ознак психологічного профілю батьків дітей, що піклуються про дітей з особливими освітніми потребами.

Інтерпретація отриманих значень за субшкалами методики «Когнітивні особливості суб'єктивного благополуччя (КОСБ-3)» засвідчили переважання серед батьків дітей з ООП низького рівня задоволеності життям (тим, що наразі відбувається, умовами життя): 64% респондентів низько оцінюють продуктивність

своєї діяльності, яку вважають непривабливою, проявляють невпевненість на шляху до успіху. Високі значення за субшкалою «Задоволеність власним життям» демонструють лише 9% опитаних осіб, для яких результати життєдіяльності є достатньо позитивними й відповідають суб'єктивним уявленням про ефективність життєвого статусу. 48% батьків дітей з ООП мають високий рівень невдоволеності собою та розчарування в житті: вони зазвичай відчувають внутрішню напругу, спуск часто дратуються через даремне марнування часу; їм властиві ознаки категоричного мислення. Низький рівень виявлення даної ознаки властивий 20% респондентів. І, відповідно, 53% опитаних батьків, що виховують дітей з особливими потребами, незадоволені відносинами з іншими, вони мріють про розширення (або зміну) кола спілкування, відчуваючи дискомфорт при взаємодії з іншими людьми і покладаючись лише на власні сили.

Особливо важливим, на нашу думку, у діагностичному дослідженні ознак особистісного профілю батьків дітей з ООП, поза сумнівом, є ставлення до дитини. Для вимірювання даної характеристики нами був використаний «Опитувальник батьківського ставлення до дитини» А. Я. Варги і В. В. Століна [11, с. 164–169].

Аналіз результатів психодіагностичного вимірювання батьківського ставлення до дитини показав переважання авторитарної гіперсоціалізації: 34% респондентів засвідчили схильність до батьківського авторитаризму, вимогливості у взаєминах із дитиною з ООП. Разом з тим, 27% досліджуваних батьків у ставленні до дитини з особливими потребами демонструють її прийняття, вони об'єктивно сприймають її ресурсні можливості, щиро цікавляться й долучаються до активностей дитини. Частина батьків (18% досліджуваних) сприймають дитину з ООП як особистісно і соціально незрілу, інфантильну особу (неуспішну «невдаху»), нездатну до оптимального функціонування та адаптації у соціальному просторі. Такі батьки у взаємодії із дитиною можуть проявляти нетерпимість, роздратування відносно дій дитини, принижувати гідність дитини недовірою в її ресурсні можливості, стало обмежувати її самостійність.

Занепокоєння викликає той факт, що найменш представленою у спілкуванні батьків із дітьми з ООП виявилася кооперація (лише 7% респондентів віддають перевагу цьому типу батьківського ставлення до дитини з особливими потребами). Водночас саме цей тип ставлення батьків до дитини з ООП можна вважати найбільш продуктивним: таке ставлення зумовлює позитивне сприймання дитини, партнерські довірливі батьківсько-дитячі стосунки, заохочення самостійності та ініціативи дитини.

Наступний етап опрацювання результатів психодіагностичного дослідження передбачав

виявлення статистично достовірних зв'язків між типом батьківського ставлення до дітей з особливими освітніми потребами та індивідуальними характеристиками суб'єктивного профілю батьків дітей з ООП – депресивністю, тривожністю та показниками суб'єктивного благополуччя. Отримані результати кореляційного аналізу досліджуваних параметрів наведені у Таблиці 1.

Аналізуючи показники коефіцієнтів кореляції (rs) Спірмена для структурних компонентів особистісного профілю батьків дітей з ООП, до уваги ми брали передусім зв'язки відносно високої значущості ($p \leq 0,05$ і $p \leq 0,01$) та помірної сили (не менше 0,62). Загалом, результати виконаного нами кореляційного аналізу доводять існування статистично значущих зв'язків між типом батьківського ставлення до дитини з ООП та емоційним фоном і показниками суб'єктивного благополуччя батьків, які опікуються дітьми з особливими освітніми потребами.

Зокрема, інтегральне емоційне прийняття батьками індивідуальних особливостей дитини і перспектив її розвитку характеризується оберненим кореляційним зв'язком із показниками депресивного профілю ($rs = -0,64$ при $p \leq 0,05$) та індексом ситуативної тривожності ($rs = -0,68$ при $p \leq 0,05$). Це підтверджує можливість унормування емоційних реакцій батьків (зниження депресивності і тривожності) на фоні визнання та прийняття особливостей власної дитини. Водночас простежується позитивна кореляція із індексом суб'єктивного благополуччя ($rs = 0,72$ при $p \leq 0,01$). Подібна тенденція простежується й при застосуванні кооперації як соціально бажаного образу батьківської позиції і рольової поведінки у взаємо-

дії з дітьми: зафіксовано обернений кореляційний зв'язок із показниками депресивного профілю ($rs = -0,54$ при $p \leq 0,01$) та індексом ситуативної тривожності ($rs = -0,62$ при $p \leq 0,05$) на фоні позитивної кореляції із індексом суб'єктивного благополуччя ($rs = 0,67$ при $p \leq 0,05$).

Схильність батьків до симбіозу та інфантилізації призводить до розгортання іншого варіанту реагування: більш імовірним для батьків цієї групи є напруження проявів депресивного спектру ($rs = 0,62$ та $rs = 0,82$ при $p \leq 0,01$ відповідно) та зростання індексу ситуативної тривожності ($rs = 0,72$ при $p \leq 0,01$). Водночас суттєво знижується (що підтверджує обернений кореляційний зв'язок) індекс суб'єктивного благополуччя ($rs = -0,68$ при $p \leq 0,01$) для ставлення до дитини за типом інфантилізації і індекс задоволеності відносинами з іншими ($rs = -0,62$ при $p \leq 0,01$) для симбіотичних стосунків. Найбільш дисонансним типом ставлення батьків до дітей з ООП за результатами статистичного аналізу є авторитарна гіперсоціалізація, що характеризується прогнозованим збільшенням індексу ситуативної тривожності ($rs = 0,66$ при $p \leq 0,01$) і загального індексу суб'єктивного благополуччя, що суперечить оберненій кореляції батьківського авторитаризму до задоволеності особи власним життям ($rs = -0,67$ при $p \leq 0,05$) і відносинами з іншими ($rs = -0,64$ при $p \leq 0,01$).

Таким чином, отримані дані психодіагностичного вимірювання деяких аспектів особистісного профілю батьків дітей з ООП (рієнь складності депресивного профілю, індекс ситуативної тривожності, індекс особистісної тривожності, індекс суб'єктивного благополуччя, задоволеність власним життям, невдоволеність собою, задоволеність відносинами з іншими)

Таблиця 1

Показники коефіцієнтів кореляції (rs) Спірмена для структурних компонентів особистісного профілю батьків дітей з ООП

Субшкали аналізу	Рієнь складності депресивного профілю	Індекс ситуативної тривожності	Індекс особистісної тривожності	Індекс суб'єктивного благополуччя	Задоволеність власним життям	Невдоволеність собою	Задоволеність відносинами з іншими
Ставлення до дитини за типом прийняття	-0,64*	-0,68*	0,24*	0,72*	0,59**	-0,42**	0,48
Ставлення до дитини за типом кооперації	-0,54*	-0,62**	0,52*	0,67**	0,52**	-0,52**	0,58*
Ставлення до дитини за типом симбіозу	0,62*	0,72*	0,32*	-0,49**	-0,53*	0,32	-0,62**
Ставлення до дитини за типом авторитарної гіперсоціалізації	0,42**	0,66*	0,43*	0,62*	-0,67**	0,53**	-0,64*
Ставлення до дитини за типом інфантилізації	0,82*	0,72*	0,47*	-0,68*	-0,57	0,38*	0,34

Примітка: статистично значущі зв'язки позначено * для $p \leq 0,05$; ** для $p \leq 0,01$

луччя, задоволеність власним життям, невдоволеність собою, задоволеність відносинами з іншими) дозволяє стверджувати нагальну необхідність психологічного супроводу батьків, що опікуються дітьми з особливими потребами. Найбільш потребують допомоги батьки, які використовують у спілкуванні з дітьми такі типи взаємодії як авторитарна гіперсоціалізація, симбіоз із дитиною та інфантилізація дитини.

Перспективи подальших наукових досліджень вбачаємо у вивченні та аналізі напрямів здійснення психологічного супроводу сімей, що виховують дитину з особливими освітніми потребами. Маємо припущення, що системний психологічний супровід батьків дітей з особливими освітніми потребами сприятиме оптимізації відчуття суб'єктивного благополуччя батьків та покращуватиме дитячо-батьківські стосунки у родині.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Борисенко З., Гринців М. Роль та специфіка консультативної роботи з батьками дітей з особливими освітніми потребами. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*. 2023. № 51. С. 25 – 32.
2. Збродська І. Феномен батьківського вигорання як предмет психологічного дослідження. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*. 2020. Випуск 12 (57). С. 38–52.
3. Мілютіна К. Л., Івашова О. О. Вплив батьківського ставлення до дітей із розладами аутистичного спектру на перспективу інклюзивного навчання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2017. Вип. 5 (1). С. 98–102.
4. Михальська С. А. Особливості емоційного вигорання у батьків дітей з ООП. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Вип. 21. С. 228 – 229.
5. Практична психосоматика: депресія. Навчальний посібник / за заг. ред. О.С.Чабана, О.О.Хаустової. – 2 вид., доповнене. Київ : Видавничий дім Медкнига, 2021. 216 с.
6. Практична психосоматика: тривога. Навчальний посібник / за заг. ред. О. О. Чабана, О. О. Хаустової. Київ : Видавничий дім Медкнига, 2022. 144 с.
7. Реброва О. О. Специфіка батьківсько-дитячих відносин в родині, які виховують дітей з особливими освітніми потребами. *Психологічні науки: теорія і практика сучасної наук: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Запоріжжя : Гельветика. 2021. С. 90 – 93.
8. Савченко О. В., Калюк О. О. Структура суб'єктивного благополуччя студентів. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2021. № 4 (24). С. 61 – 67.
9. Савченко О., Калюк О. Методика діагностики когнітивних аспектів суб'єктивного благополуччя особистості. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2022. № 1(25). С. 89–101.
10. Сухіна І. Емоційне вигорання у батьків дітей з особливими освітніми потребами: реалії та шляхи подолання. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2020. Вип. 17. С. 220–235.
11. Титаренко Т. М., Лепіхова Л. А. Психологічна профілактика стресових перевантажень серед шкільної молоді: науково-методичний посібник. Київ : Міленіум, 2006. 204 с.